

EBÛ HANİFE

(أبو حنيفة)

Ebû Hanife Nu'mân
b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh
(ö. 150/767)**Hanefî mezhebinin imamı,
büyük müctehid.**

İslâm'da hukukî düşüncenin ve icthad anlayışının gelişmesinde önemli payı olup daha çok Ebû Hanife veya İmâm-ı Âzam diye şöhret bulmuştur. Ebû Hanife onun künyesi olarak zikrediliyorsa da Hanife adında bir kızının, hatta oğlu Hammâd'dan başka çocuğunun bulunmadığı bilinmektedir. Bu şekilde anılması, Iraklılar arasında hanife denilen bir tür divit veya yazı hokkasını devamlı yanında taşıması veya hanif kelimesinin sözlük anlamından hareketle haktan ve istikametten ayrılmayan bir kimse olmasıyla izah edilmiştir (İbn Hacer el-Heytemî, s. 32). Buna göre "Ebû Hanife"yi gerçek anlamda künye değil bir lakap ve sıfat olarak kabul etmek gerekir. Onun öncülüğünde başlayan ve talebelerinin gayretiyle gelişip yaygınlaşan Irak fıkıh ekolü de imamın bu künyesine nisbetle "Hanefî mezhebi" adını almıştır. "Büyük imam" anlamına gelen İmâm-ı Âzam sıfatının verilmesi de çağdaşları arasında seçkin bir yere sahip bulunması, hukukî düşünce ve icthad metodunda belli bir çığır açması, döneminden itibaren birçok fakihin onun görüşleri ve metodu etrafında kümelenmiş olması gibi sebeplerle açıklanabilir.

Hayatı ve Şahsiyeti. 80 (699) yılında Küfe'de doğdu. Daha önce doğduğu yönündeki bazı iddialar hariç tutulursa (M. Zâhid Kevserî, *Te'ribü'l-Hağib*, s. 20, 21) Ebû Hanife'nin doğum tarihinde hemen hemen görüş birliği vardır (İbn Abdülber, s. 123). Torunları Ömer ve İsmâil'in belirttiklerine göre nesebi Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh'tır. Aslen Arap olmayan Ebû Hanife'nin dedelerinin Fars menşeli olduğu rivayet edilir. Memleketleri fethedildiği zaman kabilelerinin ileri gelenleri arasında kendilerine de eman verilmiş, onlara esir muamelesi yapılmamış ve Arap olmadıkları için, Bekir b. Vâil oğulları kabilesinin aşireti olan Teymullah b. Sa'lebe oğullarının himayesine verilmişlerdir. Diğer bir rivayete göre ise dedesi Zûtâ köle olarak İnan'dan getirilmiş, sonra da efendisi tarafından âzâd edilmiştir. Bundan dolayı Ebû Hanife, Bekir b. Vâil oğulları veya Teymullah b.

Sa'lebe oğullarının mevlâsı (âzâtlısı) diye bilinmiş ve zaman zaman Teymî nisbesiyle de anılmıştır. Ebû Hanife'nin aslının Nesâ'dan, Enbâr'dan, Tirmiz'den geldiği veya babasının Fars, annesinin Hint menşeli olduğu (Muhammed Hamîdullah, s. 31) yahut Türk asıllı kabul edildiği rivayetleri de bulunmakla birlikte dedesi Zûtâ'nın, aslen Kâbil bölgesinde yaşayan Fârisoğulları'na mensup "merzûbân" denilen bir uçbeyi olduğu rivayeti daha kuvvetli görünmektedir. Dedele-ri Sâsânî Devleti'nde görev almış, valilik yapmış kimselerdir. Hatta Sâsânî Meliki Hüzmûz'ün Ebû Hanife'nin dedesi olduğu da nakledilmiştir (İbn Hacer el-Heytemî, s. 21). Birçok farklı bölge ve ırklara mensubiyetinin rivayet edilmesi, babası Sâbit'in bütün bu anılan yerlerde bir müddet oturduktan sonra Küfe'ye gelip yerleşmiş olmasıyla izah edilebileceği gibi, diğer büyük ve önemli şahsiyetlerde görüldüğü üzere, farklı ırk ve bölge mensuplarının Ebû Hanife'ye ayrı ayrı sahip çıkmasıyla da açıklanabilir. Ebû Hanife'nin dedelerinin ana yurdu olan bölgede Türkler de dahil birçok müslüman kavmin yaşamakta oluşu, onun aslen Türk olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Torunu İsmâil'in bildirdiğine göre babası Sâbit Hz. Ali'yi ziyaret etmiş, o da kendisine ve zürriyetine duada bulunmuştur. Ebû Hanife'nin doğduğunda babasının hristiyan olduğu, babasının hatta Ebû Hanife'nin sonradan müslüman ismi aldığı gibi bazı rivayetler (Hatîb, XII, 324-325) hariç tutulursa kaynaklar, babası Sâbit'in hür ve müslüman olarak doğup büyüdüğü hususunda görüş birliği içindedir.

Ebû Hanife hakkında döneminden itibaren, değişik görüşteki birçok âlim ve müellif tarafından lehte ve aleyhte çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Hayatı ve görüşleriyle ilgili olarak teşekkül eden bu zengin menkıbe ve rivayet birikimi içerisinde mezhep taassubunun ve diğer birçok âmilin yol açtığı birtakım aşırılıkların bulunması tabiidir. Nitekim özellikle menâkıb kitaplarında Ebû Hanife veya Nu'mân adında bir şahsın geleceği, ümmetin ışığı olacağı, dini ve sünneti ihya edeceği meâlinde bazı hadislerle sened ve metinleriyle birlikte yer verilir. Ancak diğer mezhep imamları ve büyük âlimler hakkında rivayet edilen benzeri hadisler gibi bu tür haberlerin de uydurma olduğu açıktır.

Ebû Hanife ticaretle uğraşan varlıklı bir ailenin çocuğudur. Kendisi de ilim

öğrenmeye başlamadan önce kumaş tüccarlığı yapmıştır. Küfe'de Amr b. Hureys bölgesinde bir dükkânının bulunduğu-ndan söz edilir (Hatîb, XIII, 325). İlim hayatına atılınca ticaret işini ortakları aracılığıyla sürdürdüğü, onun bu sıralarda öğrencilerine ve başkalarına yaptığı maddî yardımlardan anlaşılmaktadır. Hayatı maddî sıkıntıdan uzak olarak geçmiştir. Küçük yaşlarda Kur'an'ı ezberlediği sanılan Ebû Hanife, kıraat ilmini kırâat-ı seb'a âlimlerinden olan Âsım b. Behdele'den öğrenmiştir. Aslında Ebû Hanife'nin doğup büyüdüğü Küfe ile bölgenin ikinci büyük şehri olan Basra, diğer milletler ve eski medeniyetlerle irtibatı bulunan, yeni müslüman olanlara İslâm'ın ve Arapça'nın öğretildiği, siyasi faaliyetlerin yoğun olduğu önemli yerleşim birimleriydi. Aynı zamanda buralar birçok fakih, dilci, edip, şair ve filozofun da bulunduğu birer ilim merkeziydi. Böyle bir ortamda ticaretle uğraşan, parlak bir zekâyâ sahip Ebû Hanife'ye çevresindeki âlimler yakın ilgi gösterdiler ve onu ilme yönelttiler. Ebû Hanife de bu konuyla ilgili olarak Ebû Amr eş-Şa'bî'nin kendisini çağırıp, "Seni zeki, kabiliyetli ve hareketli bir genç olarak görüyorum. İlme ve âlimlerin meclislerine devam etmeyi ihmal etme" dediğini, bu konuşmanın kendisine tesir ettiğini, böylece ilim tahsiline yöneldiğini anlatır. Önce akaid ve cedel ilmini öğrenmeye başlayan, giderek bu ilimde belli bir mesafe alan Ebû Hanife, dönemindeki inkârcı ve bid'atçılarla münakaşa etmiş, farklı itikadî düşünceye sahip kimselerin ve mezheplerin bulunduğu Basra'ya zaman zaman yaptığı seyahatlerinde de bu tavırını sürdürmüştür. Ebû Hanife bu tür münakaşa ve münazaralarıyla, Hz. Peygamber'den sahâbeye ve sonraki nesillere intikal eden ve o dönem müslümanlarının çoğunluğunca da benimsenen itikadî esasları savunmayı gaye edinmiştir. Onun bu alandaki görüşleri, zamanla daha belirgin hale gelecek olan Ehl-i sünnet anlayışının şekillenmesine önemli ölçüde yardımcı olmuştur (aş. bk.). Ebû Hanife'yi akaid ve cedelden fıkıh sahasına yönelmeye sevkeden âmiller hakkında farklı rivayetler vardır (bk. M. Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 22-24). Bu rivayetlerden birine göre, Ebû Hanife bir kadının boşanma ile ilgili olarak kendisine sorduğu bir soruya cevap verememiş, kadını fıkıh okutan Hammâd b. Ebû Süleyman'a göndermiş ve ondan alacağı cevabı kendisine bildirmesini rica etmiş-

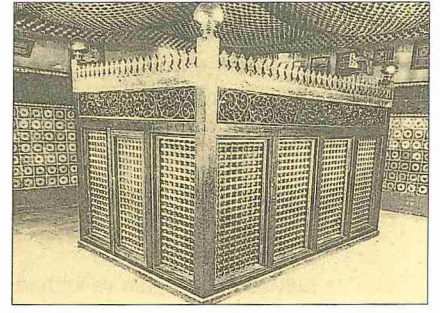
EBÛ HANİFE

tir. Kadın Hammâd'dan aldığı cevabı nakledince de fıkıh konusunda yetişmesi gerektiğini düşünerek yirmi iki yaşlarında Hammâd b. Ebû Süleyman'ın derslerine devam etmeye başlamıştır. Ancak gerek bu rivayetin, gerekse Ebû Hanîfe'nin Kur'an, hadis, kelâm, nahiv gibi ilim dallarından ayrılıp fıkıh ilmine yönelişini konu edinen diğer nakillerin, Zehbî'nin de belirttiği gibi (*A^c lâmü'n-nü-belâ³*, VI, 396-398) ihtiyatla karşılanması gerekir. Çünkü o dönemde dinî ilimler ayrı disiplinler halinde ve belli başlıklar altında henüz yeterince teşekkül etmemiş olduğu gibi bu tür rivayetler, sonraki devirlerde iyice yaygınlaşan dinî ilimler arası üstünlük tartışmalarında fıkıh ilminin üstünlüğü iddiaları için de uygun bir zemin teşkil etmiş olabilir. Bu sebeple Ebû Hanîfe'nin dinî ilimleri bir bütün olarak düşündüğü ve dindeki fıkıhı (usûlü'd-dîn) ahkâmındaki fıkihtan daha faziletli gördüğü (*el-Fıkhü'l-ebşa⁴*, s. 36) göz önünde bulundurulunca, hayatının belli devrelerinde belli ilim dallarıyla uğraştığını ileri sürmek pek isabetli görünmemektedir. Ancak Ebû Hanîfe'nin Hammâd'ın öğrencisi olduktan sonra amelî fıkıh alanında iyice derinleştiği ve ağırlıklı olarak bu alanda otorite olduğu söylenebilir.

Devrinin seçkin âlimlerinin pek çoğu ile görüşme ve onlardan ilmî yönden faydalanma imkânı bulan Ebû Hanîfe'nin asil hocası, döneminde Küfe re'y ekolünün üstadı kabul edilen Hammâd b. Ebû Süleyman'dır. Ebû Hanîfe, 102 (720) yılından itibaren hocasının vefatına kadar on sekiz yıl süreyle onun ders halkasına devam etmiş, en seçkin öğrencileri arasında yer almış, hocasının bulunmadığı zamanlarda ona vekâleten ders verecek seviyeye yükselmiştir. Hammâd'ın 120 (738) yılında ölümü üzerine, kırk yaşlarında iken arkadaşları ve öğrencilerin ısrarları üzerine hocasının yerine geçerek ders okutmaya başlamış, bu hocalığı bazı aralıklarla ölümüne kadar sürmüştür. Son derece vakarlı, mütevazı ve

üstün anlayış sahibi olan Ebû Hanîfe'nin derslerine o günkü İslâm ülkesinin her tarafından öğrenciler katılmış ve etrafında geniş bir ders halkası oluşmuştur. Yetiştirdiği öğrencilerin sayısının birkaç bini bulduğu, bunlardan kırkının icihad edecek dereceye ulaştığı belirtilir (Bezzâzî, s. 218-246). Ebû Hanîfe'nin ilmi, hocası Hammâd'ın aracılığıyla İbrâhim en-Nehaî ve Ebû Amr eş-Şa'bî'den, dolayısıyla Mesrûk b. Ecda', Kâdî Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'tan, bunların ilimleri de sahâbenin en âlimlerinden olan Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'tan gelmektedir. Esasen Ebû Hanîfe'nin icihadlarında bu silsilenin büyük tesiri görülür. Onun Basra, Küfe ve Irak bölgesinin ileri gelen üstatlarının hadis ve fıkıh meclislerine zaman zaman iştirak ettiği, 100'e yakın tâbiin âlimiyle görüştüğü ve birçok kimseden hadis dinlediği rivayet edilir. Seyahatleri sırasında bizzat Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime ve Nâfi'den hadis dinlemiş, onlar vasıtasıyla Mekke ve Medine ilmini, özellikle Hz. Ömer, Abdullah b. Abbas gibi fakih sahâbilerin görüş ve fetvalarını öğrenme imkânı bulmuştur. Çeşitli vesilelerle Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, İmam Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Abdullah b. Hasan b. Hasan, Ca'fer es-Sâdık da dahil birçok âlimle görüşerek onlarla bilgi ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Hatta Ebû Hanîfe, devrinin sapık fırka mensuplarının Câbir b. Yezîd el-Cu'fî gibi sahasında yetişkin olanlarıyla ve fikrî önderleriyle de görüşüp münazara etmiştir. Hac münasebetiyle gittiği Mekke'de döneminin seçkin ilim adamlarıyla karşılaşarak görüş ve fetvalarını onlarla tartışma imkânı bulmuştur. Bütün bu temaslardan, Ebû Hanîfe'nin bilgi birikimine ve fikhî meselelere bakış açısına önemli ölçüde katkısının bulunduğu açıktır.

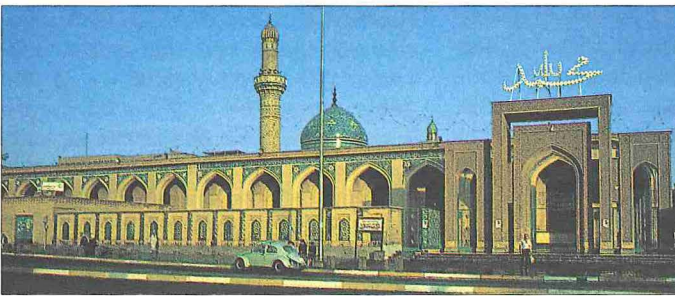
Tabakat ve menâkıb müelliflerinin büyük çoğunluğu Ebû Hanîfe'yi tebeu't-tâbiinden sayar. Fakat onun bazı sahâbilerle görüştüğünü ve onlardan hadis

İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin türbesi içindeki sandukası - Bağdat / Irak

rivayet ettiğini, dolayısıyla tâbiinden olması gerektiğini ileri sürenler de vardır. Bu iddia sahipleri Ebû Hanîfe'nin görüştüğü on beş kadar sahâbinin adını vermekte ve bunların çoğundan nakilde bulunduğunu söylemektedirler. Onun zamanında sahâbilerden Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ebû Evfâ, Sehl b. Sa'd ve Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'nin hayatta olduğunda görüş birliği vardır (Taşkîrîzâde, I, 645). Ancak Ebû Hanîfe'nin, farklı şehirlerde bulunan bu dört sahâbiden sadece Enes b. Mâlik'i Küfe'ye geldiğinde küçük yaşta görmüş olabileceğini kabul etmek daha isabetli görünmektedir. Ebû Hanîfe'nin ilim tahsiline geç başlaması, bir hadisi ayrı ayrı sahâbilerden dinlediğinin nakledilmesi, görüştüğü ileri sürülen sahâbilerden pek çoğunun onun doğumundan önce vefat etmiş olması veya buldukları beldeler açısından görüşmelerinin mümkün görülmemesi, talebelerinden Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan, Züfer b. Hüzeyl ve Abdullah b. Mübârek'in hocalarından bu yolda bir nakilde bulunmaması, onun tâbiinden olduğu şeklindeki iddiayı ciddi ölçüde zayıflatmaktadır. Ancak bazı âlimler, tâbiinden olmak için ashaptan birini sadece görmeyi yeterli sayarlar. Bu görüş ölçü alındığında Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik'i gördüğü kabul edilerek tâbiinden sayılması mümkündür. Onun tâbiinin küçüklerinden, tebeu't-tâbiinin büyüklerinden olduğunu söyleyenler de her halde bu noktadan hareket etmemektedirler.

Ömrünün elli iki yılı Emevîler, on sekiz yılı Abbâsîler döneminde geçen Ebû Hanîfe, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'dan (685-705) başlayarak son halife II. Mervân zamanına (744-750) kadar geçen bütün olaylara, hilâfetin Emevîler-

İmam-ı Azam
Ebû Hanîfe
(Azamiye)
Külliyesi -
Bağdat /
Irak

den Abbâsîler'e geçişine ve Abbâsî halifelerinden Ebû'l-Abbas es-Seffâh (750-754) ile Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) zamanında gelişen olaylara şahit oldu. Ebû Hanîfe'nin Ehl-i beyt'e karşı kalbî yakınlık ve bağlılık duyduğu ve Hz. Ali evlâdını sevdiği kesindir. Bu sebeple Emevîler'in Ehl-i beyt'e karşı tutumu sertleşince Ebû Hanîfe onları açıkça tenkit etmekten çekinmemiştir. Hatta onun, Zeyd b. Ali'nin 121 (739) yılında Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'e karşı başlattığı ayaklanmayı hem maddî olarak hem de fetvalarıyla mânen desteklediği nakledilmektedir. Bu ayaklanma 122'de (740) Zeyd'in öldürülmesiyle sona ermiş, daha sonra oğlu Yahyâ 125'te (743) Horasan'da ayaklanmış ve o da öldürülmüştür. Üst üste gelen bu olaylar âlimlerin Emevî hilâfetine açıktan tenkit etmelerine, dolayısıyla hilâfetin sarsılmasına sebep olmuştur. Son halife II. Mervân, gönüllülerini almak ve yönetime karşı muhalefetlerini yumuşatmak için Irak Valisi İbn Hübeyre aracılığıyla birçok âlime memuriyetler teklif etmiştir. Bu arada Ebû Hanîfe'ye de Kûfe kadılığı veya beytülmal emniyeti teklif edilmiş, her türlü baskıya rağmen kabul etmeyince de hapsedilmiş ve dövülmüştür. 130 (747-48) yılında cereyan eden bu olayda Ebû Hanîfe'nin durumunun ağırlaştığı, sağlığının kötüye gittiği görülünce valiye haber verilmiş, vali de arkadaşlarıyla istişare etmesi için Ebû Hanîfe'ye zaman tanıyarak onu hapisten çıkarmıştır. Bunun üzerine Ebû Hanîfe Mekke'ye gitmiş ve hilâfet Abbâsîler'e intikal edinceye kadar orada kalmıştır. Bu arada Zeyd b. Ali'nin Tâlibû'l-Hak diye tanınan torunu Abdullah b. Yahyâ, atalarının hakkını aramak amacıyla Yemen'de ayaklanmış ve II. Mervân'ın buraya gönderdiği ordu tarafından şehid edilmiştir (130/748). Bütün bunlardan sonra Ebû Hanîfe, Hz. Ali evlâdının haklarını koruyacağını söyleyen Abbâsîler'in kuruluşundan memnun ve bu hânedandan ümitvar olduğu için Kûfe'ye dönerek arkadaşlarıyla birlikte Ebû'l-Abbas es-Seffâh'a biat etmiş, fakat Irak'taki karışıklığın sürdüğünü görünce tekrar Mekke'ye gitmiştir. Halife Mansûr zamanında ortaklık yatışınca Kûfe'ye gelmiş ve eskisi gibi ders vermeye devam etmiştir.

Ebû Hanîfe'nin Abbâsîler'e karşı nisbeten mutedil tutumu, Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın iki oğlundan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin 145'te (762) Medine'de, İbrâhim'in de Irak'ta Abbâ-

sî hilâfetine karşı ayaklanmaları üzerine öldürülerek isyanların bastırılması ve 140 (758) yılından beri hapiste olan babaları Abdullah'ın da aynı yıl hapiste ölmesine kadar sürmüş, fakat bu olaylardan sonra Abbâsî hilâfetine karşı açıkça tavır almaya başlamıştır. Bu zamana kadar sadece derslerinde Abbâsîler'in bazı tutumlarını tenkit etmekte iken bu olaylarda ihtilâlcileri desteklemek gerektiğini açıkça söylemiş, hatta Mansûr'un kumandanlarını ihtilâlcilere karşı savaşmaktan vazgeçirmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Halife Mansûr, Ebû Hanîfe'nin kendisine bağlılığını da denemek amacıyla yeni kurulan Bağdat şehrinin kadılığını ona teklif etmiştir. Bu teklifi kabul ettiğini ve görevinin çok kısa sürdüğünü söyleyenler varsa da daha sağlam rivayetlere göre kadılığı kabul etmemiş, bunun sonucu olarak Bağdat'ta hapse atılmış, işkence edilmiş ve dövülmüştür. Ebû Hanîfe 150 yılının Şâban ayında (Eylül 767) Bağdat'ta vefat etti. Zehirlenerek öldürüldüğü ve hapisten cenazesinin çıktığı da söylenir (İA, IV, 25). Ancak olayların gelişmesi, cenaze namazında halifenin bizzat bulunması göz önüne alınırsa, Ebû Hanîfe'nin hapisten çıktıktan bir süre sonra öldüğü şeklindeki rivayeti tercih etmek gerekir. Böylece halife halk nazarında ağır bir töhmetten zâhiren de olsa kendini kurtarmıştır. Cenazesi vasiyeti üzerine Hayzürân Kabristanı'nın doğu tarafına defnedildi. Daha sonra Şerefülmülk Ebû Sa'd el-Müstevfî tarafından 459 (1067) yılında üzerine bir türbe yaptırılıp çevresine de medrese inşa ettirilmiştir (Velid el-A'zamî, s. 11). Kabri bugün Bağdat'ta kendisine nisbetle Âzamiye diye anılan mahallededir.

Kaynaklar Ebû Hanîfe'nin kanaatkâr, cömert, güvenilir, âbid ve zâhid bir kişi olduğunda, bütün ticarî işlem ve beşerî ilişkilerinde bu özelliklerinin açıkça görüldüğünde görüş birliği içindedir. Kazancına haram ve şüpheli gelir karıştırmamaya özen gösterirdi. Bir defasında ortağı Hafs b. Abdurrahman'ın defolu bir kumaşı yanlışlıkla normal fiyata satması üzerine o parti maldan alınan bütün parayı dağıttığı söylenir. Hatîb el-Bağdâdî'nin anlattığına göre yıldan yıla kazancını hesap eder, onunla çevresindeki ilim adamlarının ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılar ve onlara, "Bunu ihtiyacınız olan yere sarfedin ve sadece Allah'a hamdedin. Çünkü bu verdiğim mal gerçekte benim değildir; sizin nasibiniz

olarak Allah fazl ve kereminden onu benim elimle size göndermiştir" derdi (Târîhu Bağdâd, XIII, 360). Dış görünüşe önem verir, temiz giyinir ve çevresindekileri de temiz giyinmeye teşvik ederdi. Onun zühd ve takvâ sahibi olması ve tarikat silsilelerinde önemli bir yeri olan Ca'fer es-Sâdık'la ilmî görüşmelerde bulunması, Ebû Hanîfe'nin hayatının son iki yılında tasavvufa yöneldiği ve bu dönemi kastederek, "İki yıl olmasaydı Nu'mân helâk olmuştu" dediği şeklinde bazı iddiaların ileri sürülmesine zemin hazırlamıştır. Ancak yaşadığı yılların zühd ve takvâ dönemi olduğu ve tasavvufun ayrı bir disiplin halinde henüz ortaya çıkmadığı düşünülünce bu iddianın doğruluğunu kabul etmek mümkün görünmemektedir. İslâm âleminde tarikatlar ortaya çıkıp kurucuları büyük saygı görmeye başlayınca bazı mezhep imamı ve büyük âlimler tarikat kurucuları ve büyükleri gibi telakki edilmeye başlanmıştır. Nitekim Süleymî ve Ebû Nuaym gibi evliya tabakatına dair ilk eserleri yazan mutasavvıflar onları kitaplarına almadıkları halde daha sonraları Hücvîrî, Attâr, Şa'rânî, Münâvî gibi mutasavvıf yazarlar bu âlimleri velîler arasında zikrederler. Sûfî tabakatına dair ikinci dönem eserlerinde Ebû Hanîfe'nin de bulunması, ilmüne, zühd ve takvâsına dair pek çok menkıbenin yer alması ve kendisine nisbetle Âzamiye tarikatından söz edilmesi bu telakkinin sonucudur. Halbuki böyle bir tarikat hiçbir zaman teşekkül etmemiştir. Önce kelâmîla, ömrünün son iki yılında ise fıkıhla ilgisini keserek tasavvufa intisap ettiği yolundaki iddianın, sonraki asırlarda halkın tarikatlara güvenini arttırmak amacıyla ortaya atıldığını söylemek mümkündür.

Ebû Hanîfe derin fıkıh bilgisinin yanı sıra, inandığını ve doğru bildiğini söylemekten ve onun mücadelesini vermekten çekinmeyen güçlü bir ideal ve cesarete de sahipti. Hayatı bu yönüyle de mücadele içinde geçmiş, bu uğurda birçok sıkıntı ve mahrumiyete katlanmıştır. Gerek Emevîler gerekse Abbâsîler devrinde halife ve valilerin yaptığı zulümlere açıkça karşı çıkmış, onların yanlış ve haksız tutumlarını tasvip etmiş olmamak ve halk nazarında onlara meşruiyet kazandırmamak için halifelerden gelen hediyelerin, yapılan görev tekliflerinin hiçbirini kabul etmemiş, işkenceye ve hapse katlanmayı tercih etmiştir. Şüphesiz ki bu görev tekliflerinin reddi Ebû

Hanife açısından böyle bir amaç taşıyan iktidar açısından da Ebû Hanife'yi cezalandırma yönünde bir gerekçe teşkil ediyordu. Emevîler'in Irak valisi İbn Hübeyre'nin teklif ettiği beytülmal emniyeti görevini reddetmesi üzerine işkenceye mâruz kalınca, "Bana Vâsıt Mescidi'nin kapılarını saymayı teklif etse onu da yapmam" cevabını vererek Emevî iktidarına karşı tavrını açıkça ortaya koymuştu. Onun iktidarla en iyi ilişkisi Abbâsî Halifesi Mansûr dönemine rastlar. Bununla birlikte aynı tutumu Mansûr devrinde de sürdürmüş, onun haksız ve keyfî uygulamalarına alet olmaktan şiddetle kaçınmış ve halifeyi açıkça tenkit etmiştir. Bezzâzî'nin anlattığına göre Mansûr'un Musul halkı ile yaptığı anlaşmada Musul halkı, halifeye isyan ettikleri takdirde kanları ve mallarının helâl sayılmasını kabul etmişlerdi. Daha sonra Mansûr, isyan eden Musul halkını anlaşma gereği cezalandırmak istedi ve bu konuda çevresindeki âlimlerin görüşüne başvurdu. Bir kısmı halifeye, "Eğer onları affedersen af ehlinden olursun, eğer cezalandırırsan onlar bunu hak etmişlerdir" cevabını verirken Ebû Hanife kanaatini şöyle belirtmiştir: "Onlar mâlik olmadıkları bir şeyi sana şart koşmuşlar, sen de yetkin olmayan bir şeyi kabul etmişsin. Zira müslümanın kanı ancak üç şeyden biriyle helâl olur. Sen onlara karşı kılıç kullanırsan bu üç şeyin dışında helâl olmayan bir şeyi yapmış olursun. Şüphe yok ki riayet edilmesi gereken şartlar Allah'ın koştuğu şartlardır".

Ebû Hanife halifeyi tenkit ettiği gibi devrindeki âlim ve kadıların verdiği yanlış hükümleri de tenkit etmiştir. Nitekim Kûfe Kadısı İbn Ebû Leylâ'nın verdiği hükümleri Ebû Hanife'nin öğrencileriyle birlikte derste ve ilmî toplantılarda tartıştığı ve yanlış gördüklerini açıkça tenkit ettiği, bundan rahatsız olan İbn Ebû Leylâ'nın şikâyet ve talebi üzerine fetva vermesinin halife tarafından bir süre yasaklandığı söylenir. Ebû Yûsuf'un, Ebû Hanife ile İbn Ebû Leylâ arasındaki görüş ayrılıklarını konu alan *İhtilâlü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* adıyla bir kitap yazmış olması da bu ihtilâfin boyutlarını göstermesi bakımından kayda değer bir olaydır. Hakikati aramada ve takip etmede son derece samimi olan Ebû Hanife başkalarının görüşlerine karşı hoşgörülü olmuş, kendi ictihadının doğruluğunda ısrar eden ve onu tartışmaya imkân vermeyen bir ta-

assup göstermemiştir. Derslerinde ve ilim meclislerinde herkese söz hakkı verir, aykırı görüşleri dinler, öğrencilerini kendi kanaatlerini benimsemeye zorlamazdı. Tartışma sonunda ulaştığı netice için de, "Bizim kanaatimiz ve ulaşabildiğimiz en güzel görüş budur. Bundan daha iyisini bulan olursa şüphe yok ki doğru olan onun görüşüdür" diyerek (Hatîb, XIII, 352) hem diğer görüşlere müsamaha ile bakar, hem de ilmî araştırmayı sürdürmeyi teşvik ederdi.

Fikhî kanaatlerine katılın katılmasın çağdaşı olan âlimler Ebû Hanife'nin ilim, takvâ, cömertlik, edep, tevazu, cesaret gibi vasıflar bakımından eşine ender rastlanan bir İslâm âlimi olduğunu belirtirler.

Eserleri. Ebû Hanife fikhî meseleleri, geniş tabanlı ictihad şûrası sayılabilecek ders halkasında istişareye açık çetli müzakerelerden sonra ortaya çıkan çözümleri talebelerine yazdırdığı için öğrencisi Muhammed b. Hasan'ın kaleme aldığı *zâhirü'r-rivâye** metinleri, ona isnat edilen ve Hanefîler'ce de kendisine ait olduğunda ittifak bulunan görüş ve ictihadları ihtiva eden sağlam kaynaklar olarak değerlendirilebilir. Bu usul sonucu ortaya çıkan fikhî hükümlerden birbirine benzeyenler konu ve cinslerine göre "kitab"lara, bunlar da nevelerine göre "bab" ve "fasıl"lara ayrıldı. *el-Asl (el-Mebsût)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'u'l-kebir*, *el-Câmi'u's-şagîr*, *es-Siyerü'l-kebir*, *es-Siyerü's-şagîr* adlarını taşıyan bu zâhirü'r-rivâye eserlerde Hanefî fikhî tahâretten başlamak üzere ibadetler, münâkehat, muâmelât, hudûd, ukûbat... miras şeklinde ayrı bölümler halinde tedvîn edilmiş oldu. Bu sebeple Hanefî fikhinin tedvîninin Ebû Hanife ile başladığını söylemek mümkündür (İA, IV, 22). Ebû Hanife'ye doğrudan nisbet edilen eserler şunlardır: 1. *el-Müsned**. Talebeleri tarafından Ebû Hanife'den rivayet edilen hadisleri, diğer bir ifadeyle Ebû Hanife'nin ictihadlarında delil olarak kullandığı hadisleri ihtiva eden bir eserdir. Rivayetlerin toplanmasında veya tasnifinde etkin rol oynayan şahısların adlarıyla anılan ve önemli bir kısmı basılmış olan yirmiyi aşkın Ebû Hanife müsnedi mevcuttur (Hindistan 1300; İstanbul 1309; Lahor 1312; Leknev 1318; Kahire 1327; Berlin 1929). 2. *el-Fikhü'l-ekber**. Akaide dair olup Ehl-i sünnet'in görüşlerini özetlemiştir. Başta I. Goldziher olmak üzere bazı şarkiyatçılar bu eserin Ebû Hanife'ye nisbetini sahih gör-

mezlerse de kitabın ona ait olduğunda İslâm âlimleri görüş birliği içindedir. Birçok şerhi bulunan eser, bazı Doğu ve Batı dillerine de tercüme edilerek defalarca basılmıştır (meselâ Delhi 1289; Kahire 1323; Haydarâbâd 1342; Lahor 1890). 3. *el-Fikhü'l-ebşat**. Akaidle ilgili olup oğlu Hammâd ile talebeleri Ebû Yûsuf ve Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivayet edilmiştir (Kahire 1307, 1324, 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]). 4. *el-Âlim ve'l-müte'allim**. Ehl-i sünnet'in görüşlerini açıklayıp savunma amacıyla ve soru-cevap tarzında kaleme alınmış akaid dair bir risâledir (İstanbul, ts.; Haydarâbâd 1349; Kahire 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]). 5. *er-Risâle**. Ebû Hanife, Basra Kadısı Osman el-Bettî'ye hitaben yazdığı bu eserinde akaid konularında kendisine yöneltilen bazı itham ve iddialara cevap vermektedir (Kahire 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]). 6. *el-Vasıyye**. Akaid konularını kısaca ele alan bir risâledir (Kahire 1936). Son beş eserin ihtiva ettiği konular, Osmanlı âlimlerinden Beyâzîzâde Ahmed Efendi tarafından kelâm kitaplarının tertibine göre *el-Uşûlü'l-münife** adıyla bir araya getirilmiş, yine aynı müellif tarafından *İşârâtü'l-merâm** adıyla şerhedilmiştir. Ebû Hanife'ye nisbet edilen, oğluna ve bazı talebelerine hitaben yazılmış dinî, ilmî ve ahlâkî öğütleri içeren başka risâleler de vardır. 7. *el-Şaside-tü'n-Nu'mâniyye*. Hz. Peygamber için yazdığı na't olup basılmıştır (Kahire 1282, 1299; Iskenderiye 1288; İstanbul 1279, 1298, 1320). Kasidein Halil b. Yahyâ tarafından *Sürürü'l-kulûbi'l-irfâniyye bi-tercemeti'l-Kasidetü'n-Nu'mâniyye* adıyla yapılan Türkçe tercümesi (İstanbul 1268), İbrâhim b. Mehmed el-Yalvacî'nin satır arası tercümesi (*el-Mecmûatü'l-kubrâ*, İstanbul 1276) ve Muhammed A'zâm b. Muhammedyâr'ın *Rahmetü'r-rahmân* adlı Hintçe şerhi (Delhi 1897) bu arada zikredilebilir (bk. Brockelmann, GAL [Ar.], III, 244; Sezgin, GAS [Ar.], I/3, 49).

Bunların dışında kaynaklarda Ebû Hanife'ye nisbet edilen *Mücâdele li-eḥadi'd-dehriyyîn*, *eḍ-Ḍavâbitü's-selâse*, *Risâle fi'l-ferâ'iz*, *Du'â'ü Ebî Hanîfe*, *Muḥâtabetü Ebî Hanîfe ma'â Ca'fer b. Muhammed b. Aḥmed er-Rizâ*, *Fetâvâ Ebî Hanîfe ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, *el-Maḫşûd fi's-şarf*, *er-Red'ale'l-Kaderiyye*, *Ma'rifetü'l-meḫâhib* gibi çoğu akaid alanında birçok eserden söz edilmekte, Brockelmann ve Sezgin tarafından adı geçen eserlerin kütüphane kayıtları verilmekteyse de

(GAL [Ar.], III, 237-245; GAS [Ar.], I/3, 37-50) bu eserlerin Ebū Hanīfe'ye aidiyetini ihtiyatla karşılamanın daha doğru olacağı muhakkaktır. Nitekim söz konusu kaynaklarda Ebū Hanīfe'ye nisbet edilen, Rāmpūr ve Bengal'de nüshalarının bulunduğu bildirilen *Ma'rifetü'l-mezāhib* adlı eserin gerek üslup ve yazım tekniği, bakımından, gerekse içeriğinde daha sonraki dönemlerde teşekkül etmiş itikadî fırkaların zikredilmesi sebebiyle Ebū Hanīfe'ye ait olmadığı hususu büyük kuvvet kazanmıştır (bk. Abdülalim, I/1, s. 163-177).

Fıkıh İlimindeki Yeri. Ebū Hanīfe, ilmi müzakerelerin yanı sıra ticaretle de meşgul olması sebebiyle daima hayatın ve fikhî problemlerin içinde bulunmuş, karşılaştığı meseleler veya kendisine yöneltilen sorularla ilgili olarak hayatı boyunca sayısız icthad yapmıştır. Ancak bunları yazmadığı gibi icthad metodunu açıklayan herhangi bir eser de bırakmamıştır. Bundan dolayı aleyhine bazı şeyler söylenmiş, çok kıyas yapmakla, kıyası nassa tercih etmekle suçlanmıştır. Ebū Hanīfe'nin, "Biz önce Allah'ın kitabında olanı alırız. Onda bulamazsak Hz. Peygamber'in sünnetine bakarız. Orada da bir şey bulamazsak ashabın ittifak ettiğini benimseriz, ihtilâf etmişlerse dilediğimiz görüşünü alırız. Başkalarının görüşlerini onlara tercih etmeyiz. Ancak Hasan-ı Basrî, İbrâhim en-Nehaî, Saïd b. Müseyyeb gibi tâbiîn âlimlerine gelince onların icthadlarına bağlı kalmayız. Onlar gibi biz de icthadda bulunuruz. Aralarında müşterek illet bulununca bir hükmü diğerine kıyas ederiz" sözünden icthad metodu anlaşılmalıdır. Ebū Hanīfe'nin ithamlara mâruz kalmasının, aleyhine birçok şey söylenmesinin esas sebebi, onun kendisini tâbiînin fetvalarına bağlı hissetmeyip onlar gibi icthad yapabilecek seviyede olduğunu söylemesi, dönemdeki fakihlerin görüş ve fetvalarına gerektiğinde aykırı fetva vermesi ve çok icthad etmiş olmasıdır.

Ebū Hanīfe kıyas metodunu sıkça kullanmıştır. Çünkü bulunduğu bölge karmaşık birçok olayın meydana geldiği ve çözümünün arandığı bir yerd. Fikhî meseleleri çeşitli yönleriyle ele alıp tartıştığı için farklı ihtimal ve durumlara göre fikir ve çözümler üretmiş, bunun sonucu olarak ehl-i hadîsin aksine bir tutumla, henüz vuku bulmamış farazî meselelerin hükümlerini de icthadına konu etmiştir. Ebū Hanīfe'nin kıyasa sıkça başvurduğu doğru ise de bu sebeple

tenkit edilmesi isabetli olmaz. Zira sahâbeden itibaren İslâm âlimleri az veya çok bu metodu kullanmışlardır. Ebū Hanīfe'de göze çarpan farklılık kıyası belli bir sistem ve kurala bağlamak, onu sıkça kullanmak ve henüz vuku bulmamış hadiselerle de uygulamaktan ibarettir. Çünkü Irak bölgesinin özel şartları, meydana gelen veya vukuu muhtemel olaylara karşısında susmayı ve çekimser davranmayı değil olayları fikhî hükme bağlayarak müslümanlara yol göstermeyi, halkın aşırı görüş ve çözümlere yönelmesini önlemeyi gerekli kılmaktaydı. Ancak onun kıyası nassa tercih ettiğine ve haber-i vâhidleri almadığına dair ileri sürülen iddialar doğru değildir (Zebîdî, I, 45). Ebū Hanīfe bir meselenin hükmünü önce Kur'an'da aramış, nassın her türlü lafzî delâletini, umum-husus, itlak-takyid, nâsih-mensuh gibi lafızlar arası metodolojik ilişkiyi göz önünde bulundurmuş, aksine bir delil ve gerekçe olmadığı sürece âyetlerin açık, genel ve doğrudan ifadelerini esas almıştır. Eğer Kur'an'da konuyla ilgili bir nas bulamamışsa Hz. Peygamber tarafından Yemen'e vali olarak gönderilen Muâz b. Cebel'in, Kur'an'da bulmadığı bir meselenin hükmünü sünnette arayacağını bildirmesiyle ortaya çıkan ve Peygamber'in de tasvibine mazhar olup bütün sahâbenin uyguladığı sıraya göre sünnete müracaat etmiştir. Esasen sünnetin delil olduğu ve delil olarak alınmasının önemi ve gerekliliği Ebū Hanīfe'nin icthad ve fetvalarında da açıkça görülür.

Ebū Hanīfe'nin on kûsür veya 150 yahut yarısı hatalı 400 hadis bildiği gibi iddialar ileri sürülmüşse de (Hatîb, XIII, 416) çeşitli mezheplere mensup tarafsız âlimler onun, hadis ilminde meşhur olmuş muhaddisler kadar müteahhasis değilse de icthad şûrası şeklinde oluşturduğu ilim meclisinde birçok hadis hâfızının bulunduğunu, dolayısıyla fikhî icthadlarında hadisi ikinci aslî kaynak ve delil olarak gerektiği şekilde kullandığını ifade ederler. Nitekim Ebū Hanīfe'nin icthadlarında başvurduğu hadisleri tesbit, derleme ve inceleme amacıyla birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Tahâvî'nin *Me'âni'l-âşâr* ve *Müşkilü'l-âşâr*, Muhammed Murtaşâ ez-Zebîdî'nin *Ukûdü'l-cevâhiri'l-münîfe fî edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanīfe'si* ve Zafer Ahmed et-Tehânevî'nin *İ'la'ü's-sünen* adlı on sekiz ciltlik eseri sayılabilir. Öte yandan Ebū Hanīfe için söylenen, hatta İmam Şâfiî için de ileri

sürülen hadis azlığı iddiası, aslında delil olarak kullandığı hadisin azlığı değil rivayet ettiği hadisin azlığı şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü fakihlerin çabası, hadisin hükme delâleti ve delil olarak kullanılabilme imkânı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte Ebū Hanīfe'nin isnadlı olarak rivayet ettiği hadislerin sayısı az değildir. Başta yirmiyi aşkın Ebū Hanīfe müsnediyle Ebū Yûsuf ve İmam Muhammed'in eserleri olmak üzere musannefler ve diğer hadis mecmualarında Ebū Hanīfe'nin birçok rivayeti mevcuttur. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Ebū Hanīfe'nin yarısı hocası Hammâd'dan, yarısı da diğer şeyhlerden olmak üzere 4000 hadis rivayet ettiğini belirtir (*Menâkıbü Ebî Hanīfe*, s. 84-85). Buna rağmen Ebū Hanīfe'nin çok az hadis bildiği veya hadisle amel etmediği gibi iddialar, çok defa mezhep taassubunun sevdiği aşırıktan ve karşı tavırdan, bazan da o konuda daha uygun ve kuvvetli başka bir delilin bulunması sebebiyle diğer mezheplerce benimsenen hadisle ilgili delil almaması veya farklı yorumlaması ve zâhiren o hadisle amel etmemiş gibi görünmesinden kaynaklanmaktadır. Yaptığı icthadlar ve verdiği hükümler incelendiğinde bunların ahkâmıla ilgili yüzlerce hadise uygun olduğu görülür. Ancak bazan bir konuda zâhiren birbiriyle çelişen iki ve daha fazla hadis mevcut olup Ebū Hanīfe bu hadislerden birini tercih ettiğinde verdiği hüküm bir hadise uygunluk gösterirken başka bir hadise aykırı görünebilmektedir. Onun ders aldığı ve hadis naklettiği hocaları yanında, kendisinden ders alıp hadis rivayetinde bulunan Ebū Yûsuf, Muhammed b. Hasan, Abdürrezzâk es-San'ânî, Abdullah b. Mübarek başta olmak üzere pek çok talebesi vardır. Ayrıca içlerinde Yahyâ b. Zekeriyâ, Hafs b. Gıyâs, Hibbân b. Ali gibi hadislerle hakkıyla vâkır olan daha genç yaşta âlimler de bulunmaktadır. Ebū Yûsuf'un naklettiğine göre Ebū Hanīfe kendisine bir mesele sorulduğunda önce talebelerinin bu konuda bildikleri hadisleri ve sahâbî sözünü sorar, ardından kendi bildiği rivayetleri nakleder, meseleyi değişik yönleriyle ele alır, talebelerinin görüşlerini ayrı ayrı dinler, daha sonra da o meseleyi hükme bağlar. Sorulan konuda bir hadise ve sahâbî görüşü bulunmadığı takdirde kıyas yapar, kıyasın da mümkün olmadığı yerde istihsana giderdi. Onun ders verme usulüne göre soruların önce öğrencilerle tartışılması, o mesele hak-

EBÛ HANİFE

kında nas bulunup bulunmadığının araştırılması demektir. Verdiği bazı hükümlerin o konuda mevcut bir hadise aykırı görünmesi ise bazan hadisin Ebû Hanîfe'ye ulaşmamış olmasıyla, çok defa da hadis Ebû Hanîfe'nin aradığı sıhhat şartlarını taşımadığı için onunla amel etmeyi uygun görmemesiyle izah edilebilir. Bu durum yalnız Ebû Hanîfe'ye mahsus bir metot olmayıp kendisine göre aradığı sıhhat şartlarını taşımadığı için belli bir hadisi almayan pek çok müctehid vardır. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde ve özellikle bulunduğu bölgede hadis uydurma işi yaygın hale gelince daha ihtiyatlı davranarak haber-i vâhidleri almadaki bazı şartlar ileri sürmüş olması onun ilmî ciddiyetinden kaynaklanmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin ilminin bütün hadisleri ihata etmediği de bir gerçektir. Ancak onun hadislerin nâsih ve mensuhunu çok iyi bildiği, Hz. Peygamber'in hayatını ve hadisleri öncelik-sonralık açısından inceleyerek özellikle son dönemde söylenen hadisleri esas aldığı belirtilir. Bu anlayış, hayatın değişmesi ve fikhî hükümlerin bu değişikliğe belli ölçüde uyum sağlaması gerektiği fikrinin sonucudur. Ebû Hanîfe'nin, birbiriyle çatışan hadisleri uzlaştırmaya çalışmaktan çok nesh fikrini tercih etmesi de bu anlayışın ürünüdür. Fetva verdiği bir konuda görüşüne aykırı bir sahih hadis nakledildiğinde de tereddütsüz onu almış ve kendi ichtihadından vazgeçmiştir. Ebû Hanîfe mürsel hadisleri de delil olarak kullanmıştır (Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil*, s. 23). Hatta sahâbenin mürsellerini başkalarının müsnedlerinden üstün tutmuştur. Ebû Hanîfe âhad hadisi Kur'an'ın genel ve zâhirî hükümleriyle, İslâm fıkhında yerleşik genel ilkelerle, kavli veya fiilî meşhur sünnetle, hatta bazan da sahâbe ve tâbiinden gelen ortak uygulama ile karşılaştırarak değerlendirir, arada çatışma olduğunda genelde daha kuvvetli gördüğü ikinci grup delillerle amel ederdi. Geniş bir topluluğun önünde vuku bulması veya sık sık tekrarlanması sebebiyle çoğunluk tarafından bilinmesi, uygulanması ve rivayet edilmesi gereken bir konuda (umümü'l-belvâ) vârid olan âhad haberi şâz bir görüş sayması da bu anlayışın sonucudur. Ancak bu metodolojisinin iyi kavranmadığı durumlarda hadisle amel etmediği veya kıyası hadisten öne aldığı gibi tenkitlere de muhatap olmuştur. Ebû Hanîfe daha hayatta iken kıyası hadise takdim etmekle suçlanmış, fakat kendisi ya-

zat ithamda bulunanlara nasıl ichtihad ettiğini anlatarak veya böyle söyleyenlerin iftirada bulunduğunu ileri sürerek bu ithamları reddetmiş, nas bulunan yerde kıyasa ihtiyaç duyulmayacağını bildirmiştir. Ebû Hanîfe'nin bazı ichtihadları, onun kıyası, râvisi fakih olmayan haber-i vâhide tercih ettiğini, Kur'an'ın açık ve özel hükümlerini (nas) ve genel ilkelerini haber-i vâhidle nesh ve tahsis etmediğini, rivayet ettiği hadise aykırı davranan râvinin hadisini delil almadığını göstermekteyse de bunu Ebû Hanîfe'nin genel bir metodu olarak belirtmek yanlış olur. Çünkü aksini gösteren ichtihadlarının sayısı da bir hayli fazladır. Onun kıyası hadise takdim etmediği, aksine hadisi kıyasa takdim ettiğine dair ichtihadlarında pek çok örnek bulmak mümkündür. Ebû Hanîfe haber-i vâhidleri delil almış, zayıf da olsa hadisi tercih etmiş, ancak nas bulunmayan yerde kıyasa gitmiştir. Ne var ki çok kıyas yapan bir âlim olarak tanınmıştır. Üzerinde ashabin ittifak ettiği tek bir görüşün bulunmadığı yerlerde onların farklı görüşlerinden kıyasa uygun olanını tercih etmesi, bunun yanında tâbiin dönemi de dahil sonraki âlimlerin görüşleriyle kendini bağlı hissetmeksizin ichtihad etmesi, gerek sahâbe gerekse tâbiinin icmasını, ayrıca sahâbî görüşünü delil olarak kullandığının göstergesidir. Bunların bulunmadığı yerde kıyasa giden Ebû Hanîfe, eğer kıyas sonucu vardığı hüküm genel olarak dinin ruhuna, genel prensip ve amaçlarına uygun düşmezse ilk bakışta görülmeyen, ancak biraz düşünmekle bulunabilecek olan müessir illeti kavrayarak ve daha kuvvetli bir delile dayanarak istihsan metoduyla ichtihadta bulunmuştur. Bu açıdan istihsanla elde edilen hükmü almak, kıyasla varılan hükümden daha kuvvetlisine dönmek demek olur. Zira kıyas ispat edici değil ancak hükümleri ortaya çıkarıcıdır. Halbuki istihsan yapılarak ulaşılan hükmü diğer şer'î deliller takviye etmekte ve bu hüküm kıyasa göre gerçeğe daha yakın görünmektedir.

Ebû Hanîfe'nin ichtihad metodu, yetiştirdiği öğrencilerin bizzat yaptıkları ichtihadlardan da anlaşılır. Bunların içinde Ebû Yûsuf, Züfer b. Hüzeyl gibi kıyasta ileri bir dereceye ulaşanlar bulunmaktadır. Talebelerinden Muhammed b. Hasan'ın naklettiğine göre Ebû Hanîfe'nin öğrencileri yaptıkları kıyasları onunla tartışırlardı; fakat o, "Ben istihsan yapıyorum" deyince hiç kimse kendisine

yetişemezdi (Muvaffak b. Ahmed el-Mekî, s. 179). Çünkü Ebû Hanîfe meseleler arasındaki açık veya gizli illetleri bulur, onları kolayca kavradı. Ayrıca halkın muâmelâtını da göz önünde bulunduru, dinin temel ilke ve esaslarına aykırı olmadığı sürece bunları delil olarak aldı. Ebû Hanîfe asla zorluk taraftarı değildi.

Ebû Hanîfe'nin fıkhında şahsiyetinin, içinde bulunduğu dönem ve şartların, şahsî görüş ve temayüllerinin, re'y ve ichtihad anlayışının, ilmî muhitinin, ders aldığı ve görüştüğü âlimlerin belli bir tesiri mevcuttur. Aynı tesir, onun görüş ve öğretisi etrafında sonradan oluşan Hanefî mezhebi için de söz konusudur. Ebû Hanîfe'nin fıkhında, dönemlerinde Irak'taki re'y ekolünün temsilcisi durumunda olan İbrâhim en-Nehaî ve Hammâd b. Ebû Süleyman'ın derin izlerini bulmak mümkündür. Ancak bu durum, aralarında Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin de bulunduğu (*Hüccetullâhi'l-bâliğa*, I, 419) bir kısım âlimi, onun fıkhının İbrâhim en-Nehaî'nin fıkhından farklı olmadığı kanaatine de sevk etmiştir. İlk dönemlerinde hocası Hammâd'ın ve bu sebeple İbrâhim en-Nehaî'nin çizgisini büyük ölçüde korumuş olduğu doğrudur. Ancak hocasının ölümünden sonraki otuz yıl içinde hadis ve re'y ekollerinin birbirine kısmen yaklaşması sebebiyle hadis ekolüyle ve hadisçilerle de ilişki kurmuş, Mekke, Medine ve Ehl-i beyt fıkhından faydalanmış, devrindeki birçok yetişkin ilim adamıyla görüş alışverişinde bulunmuştur. Böylece İslâm ümmetinin mevcut fikhî mirasını değişik kanallardan özümseme, farklı temayül ve bakış açıları kendi şahsî birikim, metot ve kabiliyetiyle meşcederek bunlardan bir senteze varma imkânı bulmuştur.

Ebû Hanîfe'nin ticaret hayatının içinde bulunması, insanların problem ve ihtiyaçlarını yakından tanınması da ichtihadlarının kabul ve uygulama şansını arttırmıştır. Öte yandan onun farklı kültür ve geleneklere sahip çeşitli grupların karma bir halde yaşadığı Irak bölgesinde yetişmiş olması, Hicaz bölgesinde hâkim geleneksel sosyal yapı ve anlayıştan daha az etkilenmesine, birçok konuda örfü ve içtimâî vak'ayı esas alan farklı yorum ve ichtihadlara sahip olmasına zemin hazırlamıştır. Hanefî mezhebinin Araplar dışındaki müslümanlar arasında yaygınlık kazanmasının bir sebebi de bu olmalıdır. Denilebilir ki Ebû Hanîfe, hocaları ve önceki nesiller tarafından kendi-

sine intikal ettirilen fikhî kuralları, görüşleri, âyet ve hadislerle ilgili yorumları içinde bulunduğu ortam, insanların ihtiyacı ve dinin genel ilke ve amaçları açısından yeniden değerlendirme, sınırlı naslarla sınırsız olaylar, naklin hükmü ile aklın yorumu, hadisle re'y arasında mâkul bir âhenk kurma imkânını yakalamıştır. Ebü Hanîfe'nin örf ve âdeti, Kur'an'ın genel ilkelerini, kamu yararını gözetmesi ve istihansı sıkça kullanması bu gayretin sonucudur. Ebü Hanîfe, ticarî muameleleri açıklık ve belirlilik, faizden uzak olma, örf ve ihtiyaca uygunluk, dürüstlük ve güven şeklinde dört temel üzerine oturtmuş, ticarî hukukta olsun borçlar, aile ve kamu hukukunda olsun şahsî teşebbüs ve sorumluluğu, kişi hak ve hürriyetlerini ilke edinmiştir. Onun, bulûğa ermiş kızın velisi evlenebileceği, sefihnin ve borçlunun ehliyetinin kısıtlanamayacağı, vakfın bağlayıcı olmayacağı gibi fikhî görüşleri bu anlayışının sonucudur.

Ebü Hanîfe, kendi dönemine kadar geçen sürede oluşan ve nasların yorumu mahiyetinde olan kuralları gerektiğinde yeniden ifade etmiş, bazan da kuralı değiştirmek yerine ferdî ihtiyaç veya zarureti giderebilmek için birtakım fikhî çözüm ve çareler önermiştir. Ancak bulduğu bu çareler çok sınırlı bir alanda ve belli ölçüde uygulanmış olup hiçbir zaman ana kuralı işlemez kılacak ve kanuna karşı hile teşkil edecek mahiyette değildir. Hanefî mezhebinin teşekkülü sürecinde geliştirilip üretilen ve literatürde "hile-i şer'iyeye" olarak terimleşen (bk. HİYEL) hukukî çözümlerin bütünüyle Ebü Hanîfe'ye isnat edilmesi doğru olmadığı gibi onun bu konuda müstakil bir kitap (*Kitâbü'l-Hiyel*) yazdığı rivayeti de doğru değildir. Ebü Hanîfe'nin fikhinin bâriz özelliklerinden biri de hukukî objektifliği esas alması, kötü kasıt ve niyet araştırmasında, sebep-sonuç bağlantısını kurmada mâkul bir sınırı aşmamasıdır. Hükümlerin hukukî tarafını uhrevî hayata ilişkin dinî yönünden ayrı mütalaa ettiğinden, işin dinî ve vicdanî tarafı fertlere ait olmak üzere beşerî ilişkilerde objektif ölçüleri kullanmıştır. Bu metodu gereği bazı fetvaları diğer hukuk ekollerince, hatta öğrencilerince tenkit edilmiştir.

Ebü Hanîfe'nin fikhinin dayandığı esaslar, sonraki nesillere mensup Hanefî fakihleri tarafından, mevcut fetva ve icthadlar göz önüne alınarak tesbit edilmeye çalışılmış olmakla birlikte Hanefî

ekole göre yazılan usul kitaplarındaki metodolojik kural ve görüşlerin Ebü Hanîfe'ye ait oluşu her zaman kesinlik taşımaz. Mezhep müdafasına, mevcut icthadların izah ve sistemleştirilmesine dair bu kuralların bazı istisnalarının olacağı da açıktır. Ebü Hanîfe, icthad usulünün ve fikhinin dayandığı esasların katı bir uygulayıcısı olmayıp meselenin konum ve mahiyetini, gerektiğinde farklı yönlerini göz önünde bulunduran farklı fetvalar da vermiştir. Fikhinin kuralcı değil de meseleci tarzda doğması, Hanefî mezhebinin hayata ve insanların ihtiyaçlarına uygun bir yapıda gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Öte yandan onun belli bir delil ve anlayışın ürünü olarak ileri sürdüğü bir görüşün, ileriki devirlerde yazılan Hanefî eserlerinde yeni naklî ve aklî delillerle desteklendiği ve neticede Ebü Hanîfe'nin, bütün bu delil ve yorumlar sonucu o görüşe sahip olduğu şeklinde bir ifade kazandığı da söylenebilir.

Ebü Hanîfe, sahâbe ve tâbiin döneminde Irak bölgesinde oluşan zengin ilmi ve fikrî gelişmeyi hocaları ve görüştüğü çeşitli âlimler vasıtasıyla yakından tanıma ve kavrama imkânı bulmuştur. Etrafında seçkin ve dirayetli öğrencilerin oluşturduğu ders halkası da bir bakıma önceki kuşaklardan devralınan bu zengin mirası, gelişen şartlara ve çoğalan fikhî meselelere paralel olarak yeniden değerlendirip sistemleştiren geniş tabanlı bir icthad şurası fonksiyonu görmüştür. O dönemin fikhî zenginliği ise genelde Ebü Hanîfe'ye değil bölgeye nisbet edilecek "Irak fikhî" olarak anılır. İki meşhur öğrencisi Ebü Yüsuf ile İmam Muhammed'in yazdığı eserler sayesinde ileriki nesillere aktarılmaya şansı bu lan bu fikhin içinde Ebü Hanîfe'nin öğrencilerinin yanı sıra Osman el-Bettî, İbn Şübrüme, İbn Ebü Leylâ gibi çağdaşı fakihlerin görüşleri de yer alır. Ancak bu dönemde oluşan fikhî birikim, hem üstat olması hem de görüşlerinin ağırlığı sebebiyle ileriki asırlarda Ebü Hanîfe'nin adına nisbetle "Hanefî mezhebi" olarak anılmaya başlanmıştır. Irak fikhinin mezhep olarak teşekkülünde ise bölgesel ve tarihî şartların yanı sıra fikhî meselelerin ve çözümlerinin sistemleştirilip belli bir kural ve metodolojiye kavuşturulmuş olmasının da önemli payı vardır (bk. HANEFİ MEZHEBİ). Bu sebeple Ebü Hanîfe, devrindeki fikhî birikimi ve düşüncüyü parça parça fer'î meseleler ve çözümler görünümünden çıkarıp belli öl-

çüde sistemleştirdiği, yeni olay ve meselelerin fikhî çözümüne de imkân veren bir bütünlük kurmaya çalıştığı için dönemindeki fikhî ilminin gelişiminde etkin bir rol oynamıştır. Ancak bu gelişimde, etrafındaki ders halkasını oluşturan Ebü Yüsuf, İmam Muhammed, Züfer gibi her biri bağımsız müctehid sayılabilecek vasıftaki seçkin arkadaş ve öğrencilerinin, hem hocalarının sağlığındaki hem de onun vefatından sonraki fikhî gayret ve faaliyetlerinin de önemli payı vardır.

Ebü Hanîfe'nin fikhî düşüncesinin gelişmesine olan büyük katkısı, diğer mezhep imamları ve İslâm âlimlerince de değişik üslûplarda ifade edilmiştir. İmam Şâfiî'nin, fikhîla meşgul olan bütün âlimlerin Ebü Hanîfe'ye teşekkür borçlu olduğunu dile getiren meşhur sözü ("İnsanlar fıkıhta Ebü Hanîfe'nin iyâlidir", İbn Abdülber, s. 136) onun fakihler nezdindeki itibarını anlatmaya kâfidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebesa't* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1368/1949, s. 36; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 368-369; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab*, VI, 213; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecedüd), s. 255-256; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, I, 8; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ah'bâru Ebî Hanîfe ve aşâbih* (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî), Haydarâbâd 1394/1974; İbn Hazm, *Müla'hâşu ib-tâli'l-kiyâş ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-tâ'îl*, Dimaşk 1960, s. 9, 13, 68; a.mlf., *İhkâm ft usûli'l-ahkâm*, Kahire 1970, IV, 542; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 324-330, 333-334, 352, 360, 368, 416, 421-422; İbn Abdülber, *el-İtikâ'*, Kahire 1350, s. 122-123, 136, 142-144; Gazzâlî, *el-Müstaşfa*, I, 137-139; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 326; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 347; Nevevî, *Tehzîb*, s. 216, 217; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 163-164; Karâfî, *Şerhu Tenkihî'l-fuşûl fi'l-usûl*, Kahire 1306, s. 154, 202; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ'*, VI, 394-402; a.mlf., *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve şâhibeyh Ebî Yüsuf ve Muhammed b. Hasan*, Kahire, ts., s. 7, 8, 11, 14-15; Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-bâliğa*, Beyrut 1990, I, 419; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, IV, 135, 136; a.mlf., *el-İ'tisâm*, II, 118; Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmî'l-A'zam*, Beyrut 1981; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, II, 342; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 167, 302; X, 401; XI, 91; Süyûtî, *Tebyüzü's-şâhiye ft menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Haydarâbâd 1334, s. 3, 6, 9-11, 14-15, 25-28, 30, 33; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, Kahire 1304, s. 5-6, 21, 26-27, 32, 60; Taşköprüzâde, *Mevzûâtü'l-ülûm*, I, 645; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşrâtü'l-merâm min ibârâtü'l-İmâm* (nşr. Yüsuf Abdürrezâk), Kahire 1949, s. 22, 23; Muhammed b. Yüsuf ed-Dimaşkı, *Üçküdü'l-cümân ft menâkıbü Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Konya Yusufof Ağa Ktp., nr. 7200, vr. 22^b, 23^a, 24^a; Hüseyin el-Müderis, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, TTK Ktp., vr. 10^a, 11^a, 16^a (Muhammed Tâvît et-Tancî nüshası);

Zebîdî, *‘Ukûdû'l-cevâhiri'l-münîfe ft edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, İstanbul 1309, I, 5-6, 45; Leknevi, *er-Ref' ve't-tekmil*, s. 23, 59; a.mlf., *el-Ecvibetü'l-fağla li'l-es'ileti'l-‘aşeretil-kâmile*, Halep 1384/1964, s. 47; Mahmud Esad Seydişehrî, *Târîh-i İlm-i Hukuk*, İstanbul 1331, s. 204; Brockelmann, *GAL (Ar.)*, III, 235-245; M. Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Hağib*, Kahire 1361/1942, s. 16-18, 20, 21; a.mlf., *en-Nüketü'l-tarîfe*, Kahire 1365, s. 3-5; Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1954, s. 39, 40; C. Zeydân, *Âdâb (Dayf)*, II, 161; Mustafa es-Sibâi, *es-Sünne*, Kahire 1961, s. 451, 463, 467, 469, 471; M. Esad Kılıçer, *İslâm Fıkhdında Re'y Taraftarları*, Ankara 1963, s. 48, 49; Muhammed Hamidullah, *İslâm da Devlet İdaresi*, İstanbul 1963, s. 31; M. Abdurrahman el-Mübârekfûrî, *Muğaddimetü Tuħfeti'l-Aħvezî*, Kahire 1386/1967, I, 162-164, 166, 169-170; Sezgin, *GAS [Ar.]*, I/3, 31-50; Subhî es-Sâlih, *‘Ulâmü'l-hadis ve muştalahu*, Beyrut 1969, s. 210, 266, 347, 383, 384; Abdülkadir Şener, *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan, İstislah*, Ankara 1974, s. 128, 129; M. Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*, Kahire, ts., II, 175; a.mlf., *Ebû Hanîfe*, Kahire 1976; Velîd el-A'zamî, *Medresetü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Beyrut 1404/1983; Mustafa Uzunpostalcı, *Ebû Hanîfe Hayatı ve İslâm Fıkhdındaki Yeri* (doktora tezi, 1986), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 56-202; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (doktora tezi, 1989), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ahmed Emîn, *Đuħa'l-İslâm*, Kahire, ts., II, 176-180, 182, 183; III, 274; Abdülhalîm el-Cündî, *Bađalül-hürriyye ve't-tesâmuh fi'l-İslâm*, Kahire, ts., s. 32, 33; Seyyid Afifî, "et-Tecdîd fi'l-İslâm, el-müceddidün fi'l-ğarnî's-şânî el-hicrî, el-İmâm Ebû Hanîfe", *ME*, IX/1 (1939), s. 105, 106, 168, 368-371, 420; Abdülalîm, "Ma'rifetü'l-mezâhib", *Mecelle-i 'Ulâm-i İslâmiyye*, I/1, Tahrân 1960, s. 163-177; Abdülganî Ahmed Nâcî, "Ebû Hanîfe ve hürriyetü'r-re'y", *ME*, XLVI/3 (1974), s. 323-328; M. Abdürreşîd en-Nu'mânî, "Mekânetü Ebî Hanîfe fi'l-hadis", *ed-Đürâsâtü'l-İslâmiyye*, XXIV/1, İslâmâbâd 1989, s. 27-67; Halim Sabit Şibay, "Ebû Hanîfe", *İA*, IV, 20-28; R. Paret, "İstihsan", *a.e.*, V/2, s. 1217-1219; J. Schacht, "Abû Hanîfa al-Nu'mân", *El²* (İng.), I, 123-124; U. F. Abd-Alah, "Abû Hanîfa", *Elr.*, I, 295-301.

MUSTAFA UZUNPOSTALCI

Akaide Dair Görüşleri. Havâric, Cehmîyye, Mu'tezile, Müşebbihe, Kaderîyye, Cebriyye, Mürcie ve Şîa'nın birer itikadî mezhep olarak teşekkül etmeye başladığı bir dönemde yetişen Ebû Hanîfe, akaid ve kelâma dair görüşleriyle Ehl-i sünnet akidesinin oluşmasına zemin hazırlayan âlimlerdendir. Özellikle Basra'da ilâhî sıfatlar, kader, mürtekeb-i kebîre ve tekfir gibi ilk dönemin belli başlı akaid meseleleri üzerinde değişik görüşlere mensup âlimlerle yaptığı tartışmalarda İslâm ümmetinin çoğunluğu tarafından benimsenen itikadî

ilkeleri ortaya koymuş ve bunları güçlü delillerle savunmuştur. Çağdaşları arasında Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvân, Vâsîl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Abdülkerîm b. Acred, Zürâre b. A'yen ve Şeytânüttâk gibi değişik görüşleri savunan ilk kelâmcılar yer alır. Bunlardan özellikle Cehm b. Safvân, Amr b. Ubeyd ve Şeytânüttâk ile yaptığı tartışmalar tabakat kitaplarında kısmen de olsa nakledilmiştir. Hâricîler'den Yezîd b. Ebân er-Rekâşî, Şîa'dan Hişâm b. Hakem, Mu'tezile'den Dirâr b. Amr ve Ebû'l-Hüzeyl el-Alâf da Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemi kısmen idrak eden önemli âlimlerden bazılarıdır.

Ebû Hanîfe'nin kelâm metoduna karşı takındığı tavırla ilgili olarak kaynaklarda yer alan farklı bilgileri üç grupta toplamak mümkündür: 1. Ebû Hanîfe kelâm ilmiyle uğraşmayı farz-ı kifâyeye kabul etmiş, ilmî hayatına itikadî konularla ilgilenecek başlamış, Kûfe ve Basra gibi ilmî muhitlerde kendisini yetiştirip seçkin bir kelâm âlimi olmuş ve hayatı boyunca bu konudaki çalışmalarını sürdürmüştür. Nitekim İmam Şâfiî, Ebû Hanîfe'yi kelâm ilminin kurucusu olarak kabul etmiş (Taşköprizâde, II, 67), Bağdâdî onun fakihler içinde Ehl-i sünnet kelâmcılarının ilki olduğunu belirtmiştir (*Uşûlü'd-dîn*, s. 308). Daha sonra İbnü's-Sübkî, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, Beyâzîzâde Ahmed Efendi gibi âlimler de bu görüşü benimsemiş, çağdaş yazarlardan M. Zâhid Kevserî, Ali Sâmî en-Neşşâr ve İnyâyetullah İblâğ aynı kanaati paylaşmışlardır. 2. Ebû Hanîfe önce kelâm ilmiyle ilgilenmiş, ancak daha sonra ashabin itikadî meselelerle meşgul olmadığını düşünerek amelî konularda halkın karşılaştığı problemlerin çözülmesini daha önemli görmüş ve bir daha uğraşmamak üzere kelâm ilmini terkedip fıkha yönelmiştir (Muvaıffak b. Ahmed el-Mekkî, s. 51-53; Ali Abdülfettâh el-Mağribî, s. 21). 3. Ebû Hanîfe, kelâmı öğrenilmesi câiz olmayan ilimlerden kabul edip başta oğlu Hammâd olmak üzere öğrencilerine bu ilimle uğraşmayı yasaklamış, insanlara kelâmın kapısını aralayan Amr b. Ubeyd'in yanı sıra biri tenzihte, diğeri teşbihte olmak üzere iki aşırı ucu temsil eden Cehm b. Safvân ile Mukâtil b. Süleyman'a lânet okumuştur (Kâdî Abdülcebbar, s. 266; Temîmî, I, 113).

İlk iki görüş birbirine oldukça yakındır. Her ikisinde de Ebû Hanîfe'nin itikadî tartışmalara girdiği ve henüz oluş-

ma döneminde bulunan kelâm ilminin ilk temsilcileri arasında yer aldığı belirtilmektedir ki isabetli görünen de budur. Ebû Hanîfe'ye itikadî konulara ilişkin bazı risâlelerin nisbet edilmesi ve fıkıh sisteminde re'ye ve kıyasa başvuru bir anlamda akılcılığı benimsemesi onun kelâmî bir nosyona sahip olduğunun delilleridir. Hayatının belli bir döneminden sonra fikhî konularla fazlaca meşgul olması, itikadî meselelerle ilgilenmeyi câiz görmemesinden değil akaid dair temel esaslara ilişkin görüşlerini ortaya koyduktan sonra bu alandaki çalışmalara fazla ihtiyaç duymamasından, ayrıca çözüm bekleyen fikhî meselelerin çokluğundan kaynaklanmış olmalıdır. Vefatından önce öğrencilerine yaptığı tavsiyeleri ihtiva eden *el-Vaşıyye* ile *er-Risâle*'sinin itikadî meselelere dair olması kelâmî konularla ilgisini kesmediğini gösterir (İnyâyetullah İblâğ, s. 21). Ebû Hanîfe'nin, ashabin itikadî konularda tartışmaya girmemesinden dolayı akaid meseleleriyle uğraşmayı terketmesine dair rivayete gelince bunun sahih olması uzak bir ihtimaldir. Zira *el-‘Âlim ve'l-müte‘allim*'de tamamen aksi bir görüşü savunmuştur. Burada belirtildiğine göre Ebû Hanîfe ashap dönemindeki şartların değiştiğini görmüş, İslâm dünyasında çeşitli siyasî ve fikrî gelişmelerin meydana gelmesi sebebiyle iman esaslarının belirlenmesi için akaid konularının incelenmesini zaruri görmüştür. Ashap döneminde müslümanlar arasında akaid dair bir ihtilâf bulunmadığı halde hicrî I. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan ihtilâflar neticesinde değişik görüş sahiplerinin birbirini tekfir edip öldürmeyi câiz görmesi, Ebû Hanîfe'ye göre itikadî esasların Kur'an-ı Kerîm'e ve sahih hadislere başvurularak kesin delillerle belirlenmesini zorlu hale getirmiştir (*el-‘Âlim ve'l-müte‘allim*, s. 11-12). Bu da onun kelâm ilmiyle uğraşmayı doğru bulmadığına ilişkin rivayetlerin sahih olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bu rivayetlerin doğru olabileceğini kabul eden âlimlere göre ise Ebû Hanîfe'nin meşgul olmayı uygun bulmadığı kelâm Kur'an ve Sünnet'e dayanmayan, buna karşılık yabancı kültürlerden etkilenen veya hakkı değil batılı savunmayı hedef alan ve ne olursa olsun muarızın görüşlerinin mutlaka yanlış olduğunu göstermeyi amaçlayan itikadî tartışmalardır. Sonuç olarak Ebû Hanîfe mutlak mânada kelâm ilmi aleyhinde